

KINTANČIO PASAULIO REFLEKSIJA KRISTIJONO DONELAIČIO „METUOSE“: ANTIKINĖS IR PROTESTANTIŠKOSIOS GAMTOS FILOSOFIJOS KONTEKSTAI

Dainora Pociūtė | Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: dainora.pociute@flf.vu.lt

Šiame straipsnyje analizuojama filosofinė tradicija ir kontekstas, veikę lietuvių literatūros klasiko Kristijono Donelaičio (1714 01 01–1780 02 18) pasaulėžiūrą bei gamtos ir žmogaus prigimties supratimą. Daroma prielaida, jog Donelaičio „Metai“, XVIII a. viduryje sukurtas keturių dalių poetinis ciklas, yra klasikinė „metų laikų“ vaizdavimo tradicijos pagrindu sukurta epinė poema, kurioje atsispindi aristoteliškosios gamtos filosofijos principai. Straipsnyje aptariami aristoteliškosios gamtos filosofijos principai ir jų įtaka Phillipui Melanchthonui, kurio mokymą ir edukacinę sistemą įgyvendino liuteroniškieji universitetai, tarp jų ir Donelaičio Alma mater – Karaliaučiaus universitetas. Pažymima, kad Donelaičio laikų natūrfilosofija buvo veikiamą ne tik Melanchthono, bet ir pietizmo bei XVIII a. racionaliosios teologijos tendencijų. Straipsnyje analizuojami kai kurie poetiniai Donelaičio „Metų“ vaizdiniai, iliustruojantys, jog lietuvių literatūros klasiko poemoje įtvirtinta gamtos filosofijos refleksija buvo paremta klasikinės aristoteliškosios gamtos filosofijos principais, kuriems buvo suteikti liuteroniškosios teologijos (providencialumo) aspektai.

Donelaičio gamtos ir pasaulio sampratą veikė ir tradicinėje liuteronų edukacinėje sistemoje įtvirtinti melanchtonizmo principai, derinę aristotelinius gamtos dėsnius su krikščioniškosios filosofijos tiesomis, taip pat XVIII a. Karaliaučiaus universitete išplitusios pietizmo ir racionaliosios teologijos tendencijos. „Metai“ yra poetinė XVIII a. gamtos filosofijos variacija, parašyta ne filosofine kalba, bet unikalia poetine sistema, fiksuojančia lietuvių kaimo kasdienybės tėkmę įvairiu metų laiku. Pagrindinė „Metuose“ ryškėjanti gamtos filosofijos ir žmogaus prigimties refleksija yra susijusi su klasikinė nuolatinio pasaulio kitimo idėja. Donelaičio poetinėje vaizduotėje ši refleksija iliustruojama klasikinėmis opozicinėmis „viso“ ir „nieko“ kategorijomis.

*Kraštutinės filosofinės žmogaus, stebinčio nuolatinį pasaulio ir gamtos kiti-
mą, reakcijos yra juokas ir verksmas. Klasikinėje kultūroje šias dvi santykio
su pasauliu formas reprezentuoja Demokrito ir Herakleito ikonos. Donelaičio
„Metuose“ juoko ir verksmo paradigmos žymi opozicinius dangaus ir žemės
polius. Nors būrų gyvenimas priklauso žemiškojo poliaus paradigmai, ir
jiems įprasta skųstis ir verkti, „Metuose“ siūloma saikingos krikščioniškos
etikos laikysena, kritikuojant tiek perdėtą verksmą, tiek kvailą juoką.*

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *Kristijonas Donelaitis, gamtos filosofija (natūrfilosofija), Aristotelis,
Ph. Melanchthonas, liuteronizmas, pietizmas, pasaulio kitimas.*

ĮVADINĖS PASTABOS

Kristijono Donelaičio *Metai* – unikalus grožinės literatūros pavyzdys XVIII a. Europos literatūros kontekste. Pagrindinis kūrinio vaizdavimo objektas – gamtos ritmu gyvenančios kaimo žmonių bendruomenės kasdienybė. Tokią vaizdavimo perspektyvą detalizuojant svarbu įvardyti du aspektus. Pirma, tuometėje Europos literatūroje nėra analogiško grožinio kūrinio, kuriame gamta būtų tapusi integraliu poetinio vaizdavimo principu. Lyginimai su E. Ch. Kleisto *Pavasariu* (*Der Frühling*, 1749), anglo J. Thomsono poema *Metų laikai* (*The Seasons* 1726–1730), prancūzo J. Saint-Lambert'o *Metų laikai* (*Les saisons*, 1769) ar kitais panašiais XVIII a. kūriniais rodo, kad juose gamta buvo ne pagrindinis poetinės kalbos ir vaizduotės šaltinis, bet stilizuota iliustracinė priemonė. Literatūrinis kontekstas liudija, kad Donelaičio *Metai* Europos Naujųjų laikų literatūroje yra išskirtinis poetinio epo pavyzdys, kurį galime vadinti literatūrine gamtos filosofijos reprezentacija. Antra, nors Donelaitis sukūrė natūrfilosofinę poetinę emblemą, gamtą jis apmąstė ne klasikinėmis filosofinėmis kategorijomis, bet tam tikroje erdvėje (Prūsų Lietuvos kaimas) ir konkrečioje istorinėje socialinėje aplinkoje susiformavusios žemdirbių kultūros įvaizdžiais bei autentiškos kaimo lietuvių kalbos (kurios literatūrinės formos iki tol buvo pritaikytos tik populiariajai religinės minties raiškai) priemonėmis. Prūsų Lietuvos kraštovaizdis, Karaliaučiaus apskrities kaimas, lietuvių valstiečių bendruomenės kasdienis gyvenimas, papročiai, ūkio darbai tapo ikonografiniu Donelaičio gamtos filosofijos pagrindu, įgavusiu universalumo parametą.

Paradoksalu, tačiau nors K. Donelaičio *Metai* yra raiški poetinė gamtos filosofijos variacija, apie jos principus lietuvių literatūros istorijoje pasakyta nedaug, šiuo aspektu kūrinys beveik nenagrinėtas. Nors gamta ir kasdienė laiko tėkmė, šalia socialinės Prūsų Lietuvos kaimo panoramos yra pagrindinė *Metų* retorinė paradigma, Donelaičio gamtos suvokimo ir gamtos filosofijos principai niekuomet nebuvo aptarti ar įvertinti. Tokį paradoksą galima iš dalies pateisinti tuo, jog

Metai – grožinės literatūros kūrinys, o, be jo, pats autorius nėra palikęs kokių nors interpretacijai parankesnių apmąstymų gamtos filosofijos tema. Didelio tyrinėtojų dėmesio yra susilaukę *Metų* eilėdaros ir poetikos aspektai, gana detaliai ir nuosekliai aptarta istorinė ir socialinių santykių aplinka, retorika bei įvaizdžių sistema, santykis su antikinę poetinę tradicija.¹ Dėmesio susilaukė ir Donelaičio religinės minties bei vertybiniai didaktizmo aspektai, nors religinė mintis *Metuose* yra tam tikra „paslėpta“, tiesiogiai gana menkai reprezentuojama tema. Naujaisioje studijoje apie Donelaičio *Metus* daug dėmesio skirta kūrinio kompozicijos ir rišlumo klausimams.²

Šiame straipsnyje pabandysime įvertinti žymiausių lietuvių literatūros kūrinių kaip poetinę gamtos filosofijos variaciją ir aptarti kai kuriuos *Metų* gamtos filosofijos principus bendresniame Europos natūrfilosofinės minties kontekste. Šiuo tikslu akcentuosime du esminius aspektus: antikinės gamtos filosofijos tradiciją, kuri iki XVIII a. pabaigos egzistavo kaip pamatinė Vakarų natūrfilosofijos paradigma, ir šios klasikinės natūrfilosofijos protestantiškąją interpretaciją, atsižvelgiant į tai, kad Donelaitis buvo unifikotos liuteroniškosios edukacijos, susiformavusios XVI a. ir liuteroniškuose universitetuose nuosekliai brandintos bei plėtotos XVII–XVIII amžiais, auklėtinis.

ANTIKNĖ FIZIKA: TIKSLINGUMAS

Gamtos filosofijos klausimai klasikinėje filosofijoje priklausė fizikos sričiai. Ji iš dalies buvo atskirta nuo metafizikos, apmąstančios už gamtos patyrimo ribų esančias problemas. Gamtos filosofijos pagrindai buvo suformuoti ir išvystyti Antikoje, o daugiausiai šioje srityje nusipelnė Aristotelis, kuris susistemino ir apibendrino gamtos filosofijos principus, dominavusius Europos filosofijos istorijoje iki pat Naujųjų laikų. Aristotelinę tradiciją sujungęs su platonizmu, gamtos filosofiją, ypač mediciną, antropologijos ir fiziologijos vystymąsi itin esmingai paveikė ir Galenas, kurio gamtos ir žmogaus suvokimas tapo pagrindu Renesanso gamtos mokslų atgimimui. Tiesa, nuo XVII a. vidurio aristotelinę-galeninę natūrfilosofiją ėmė kvestionuoti ir modifikuoti palaipsniui įsigalinti kartezinė gamtos filosofija. Vis dėlto iki pat XIX a. pagrindiniai aristoteliškosios tradicijos gamtos filosofijos principai liko mažai pakitę.

1 Čia nurodysime tik keletą pagrindinių K. Donelaičio kūrybos tyrimams skirtų darbų: GINEITIS, Leonas. *Kristijono Donelaičio „Metai“*. Vilnius, 1954; GINEITIS, Leonas. *Kristijono Donelaičio aplinka*.

Vilnius, 1998; DILYTĖ, Dalia. *Kristijonas Donelaitis ir Antika*. Vilnius, 2005.

2 ŠEFERIS, Vaidas. *Kristijono Donelaičio „Metų“ rišlumas*. Vilnius, 2014.

Graikų mokymą apie gamtą ir gamtinį priežastingumą susistemines Aristotelis (384–322 pr. Kr.), studijuodamas gamtą ir žmogų kaip jos dalį, stengėsi paaiškinti gyvosios gamtos ir žmonių egzistavimo priežastingumą. Aristoteliškąja prasme, metafizika buvo mokslas apie būti, įtraukiant ir Dievo bei nematerialiosios substancijos suvokimą, o fizika buvo suvokiama kaip natūraliųjų daiktų studijos ir daiktų prigimčių (natūrų) studijos, suvokiant šias prigimtis kaip internalius judesio ir sąstingio principus. Klasikinėje filosofijos studijų sistemoje fizika, nors ir laikyta subordinacine metafizikos dalimi, buvo suvokiama kaip atskiras studijų objektas, kuris turėjo būti studijuojamas pirma metafizikos, tad tiesiogine prasme negalima kalbėti apie klasikinėje aristotelinėje filosofijoje egzistuojančias metafizines fizikos priežastis. XVII a. su Descartes'o ir Leibnizo filosofija šalia klasikinės filosofijos lygia greta pamažu ėmė tvirtintis pozicija, teigianti, kad metafizika pagrindžia fiziką. Descartes'as filosofiją palygino su medžiu. Šaknys yra metafizika, kamienas fizika, o iš jo augančios šakos – kiti mokslai.³

Aristotelis, apibendrindamas antikinę gamtos filosofijos mintį, padarė išvadas, kad visi gamtos daiktai yra sudaryti iš keturių elementų: žemės, oro, ugnies ir vandens, kurių kiekvienas yra susijęs su keturių kokybių (sausas–šaltas, karštas–drėgnas, sausas–karštas, šaltas–drėgnas) pora. Visus gamtos pokyčius Aristotelis aiškino kaip kokybinius šių savybių balanso pokyčius. Šių pokyčių tvarka ir reguliarumas Antikos filosofams buvo įrodymas, kad visi procesai gamtoje ir žmoguje vyksta tikslingai ir gamtoje nėra nieko bereikšmio ar atsitiktinio.

Keturi metų laikai buvo suvokiami kaip tokio tikslingumo ir harmonijos išraiška, keturių kokybių reprezentantai. Buvo svarbi ir analogija tarp metų laikų ir gyvenimo tarpsnių. Pavasaris sietas su vaikyste, senatvė su žiema. Metų laikų struktūra yra vienas iš klasikinio meno principų, atspindinčių fizikinio pasaulio dėsnius. Donelaitis poetiniu keturių metų laikų vaizdavimo ciklu iliustruoja klasikinės natūrfilosofijos tradiciją, laikydamasis nuoseklios harmonijos ir tikslingumo paradigmos bei gamtos ir žmogaus gyvenimo ciklo paralelės.

MELANCHTHONO PROVIDENCINIS OPTIMIZMAS IR RACIONALUSIS KARALIAUČIAUS PIETIZMAS – DONELAIČIO GAMTOS FILOSOFIJOS PAMATAI

Gamtos filosofija tapo išskirtinės svarbos Renesanso ir ankstyvųjų naujųjų laikų minties dalimi. Itin dideliu dėmesiu gamtos ir fizikos klausimams savo edukacinėje programoje išsiskyrė protestantiškoji Renesanso tradicija.

Protestantų edukacinės sistemos, kurios pagrindai buvo plėtojami ir Kristijono Donelaičio Alma mater, liuteroniškame Karaliaučiaus universitete, kūrėjas buvo

vokiečių humanistas Philippas Melanchthonas (1497–1560). Studijos pagal Melanchthono schemą – kalbos, retorika, dialektika, gamtos filosofija, etika, istorija – buvo realizuojamos visuose protestantų universitetuose. Skirtingai nei Lutheris, kuris gamtos mokslus ir teologiją laikė nesuderinamais dalykais, Melanchthonas, kaip liuteronų konfesijos pagrindų kūrėjas, skatino gamtos filosofijos vystymą ir integravo gamtos mokslų studijas į savo edukacinę sistemą. Ryšys tarp gamtos studijų ir Dievo pažinimo buvo sistemškai išplėtotas jo veikale *Initia doctrina physicae (Fizikos mokslo pagrindai)*, baigtame ir išspausdintame 1549 metais.⁴

Didelę reikšmę Renesanso gamtos filosofijai turėjo 1525 m. pirmą kartą pasirodę Galeno raštai graikų kalba. Jie esmingai paveikė Melanchthono filosofiją bei teologiją⁵. 1538 m. Bazelyje pasirodžiusiam Camerarijaus parengtam Galeno raštų leidimui Melanchthonas parašė Galeną šlovinančią pratarbę „Prefatio in Galenum“:

*Nėra geresnio šios filosofijos srities, kurią vadiname gamtos filosofija, autoriaus, kaip Galenas, kuris savo darbuose išstudijavo visą gamtos filosofiją, juose parodė gyvų sutvėrimų potencijas, kilmės (gimimo) priežastis, temperamentus, pojūčių organus, ligų priežastis ir jų gydymo būdus, kokybių pažinimą ir daugybės gamtos daiktų supratimą. Jas aptarė ne kas kitas, o Galenas. Taip gamtos filosofija su Aristotelium prasidėjo, bet tik su Galenu buvo įgyvendinta.*⁶

Galeną Melanchthonas iškėlė kaip trečią autoritetą šalia Aristotelio ir Platono. Galenas atliko svarbų vaidmenį jau Melanchthono veikale apie sielą *Commentarius de anima* (1540). Čia pirmą kartą pastarasis pateikė galenoplatonišką tridalės sielos sampratą.⁷

Melanchthonas laikomas pirmuoju protestantų filosofijos aristotelininku. Savo filosofiją aristoteline laikė ir pats Melanchthonas, o Apšvietos epochoje pirmasis

3 *The Cambridge History of Science*. Vol. 3: Early Modern Science. Cambridge, 2006, p. 22–23.

4 KUSUKAWA, Saischico. *The Transformation of Natural Philosophy: the Case of Philip Melanchthon*. Cambridge, 1995, p. 144–160.

5 SALATOWSKI, Sascha. *De Anima. Die Rezeption der aristotelischen Psychologie im 16. und 17. Jahrhundert*. Amsterdam; Philadelphia, 2006, p. 112.

6 „Nullus enim extat autor uberior eius partis philosophiae, quam Physicen vocamus, quam Galenus, qui universam Physicen eruditissime complexus est in his disputationibus, in quibus quaerit demonstrationes de potentiis in animantibus, de generationum causis, de teperamentis, de sensuum

organis, de causis actionum in sensibus, de morborum et remediorum causis, de qualitatum cognitione, de συμπαθεία plurimarum rerum in natura. Haec praeter unum Galenum nemo disputat. Itaque inchoata ab Aristotele Physica, ab uno Galeno absoluta sunt“. In MELANCHTHON, Phillip. *Philipi Melanchthonis Opera Quae Supersunt Omnia*. Hallis Saxonum, 1834–1860, vol. 3, f. 493.

7 Melanchthonas, įsigijęs Vesalijaus *De humanis corporis fabrica libri septem* (Septynios knygos apie žmogaus kūno sandarą), antroje savo knygos laidoje *Liber de anima*, pasinaudojo ir šiuo žymiausiu Renesanso anatomijos kūriniu. Apie tai žr.: KUSUKAWA, Sachiko. *The Transformation of Natural Philosophy*, p. 114–123.

vokiečių filosofijos istorikas Jacobas Bruckeris paskelbė, kad Melanchthonas yra didžiausias Reformacijos aristotelininkas.⁸ Šią interpretaciją pagilino Wilhelmas Dilthey'us ir Ernstas Troeltschas. Aristotelio filosofija yra paremti jo darbai ir komentarai tiek natūrfilosofijos ir antropologijos, tiek moralinės filosofijos srityse. Melanchthono komentarai Aristotelio veikalui *De physica (Initia doctrinae physicae, 1549)* atspindi šio Reformacijos lyderio pasaulio sukūrimo ir pasaulio suvokimo sampratą.

Melanchthonas teigė, kad gamtos tvarka ne tik rodo kūrėjo išmintį, bet ir jo providenciją bei gerumą, nes gamtą jis sukūrė visų gyvų būtybių, ypač žmogaus, gėriui. Teologijos istorijoje Melanchthonui pasitaiko net kaltinimų išdavus Lutherio mokymo esmę apie pažinimą tik per tikėjimą ir parengus dirvą racionaliajai XVIII a. teologijai. Tačiau Melanchthonas neignoravo teologijos savarankiškumo ir nepaneigė jos reikšmės. Jis laikėsi nuomonės, kad atsakymai, duodami gamtos mokslų, yra nepakankami tam, kad adekvačiai būtų galima suprasti Dievo planus (soteriologiją) ir Trejybės klausimą.⁹ Vis dėlto teigdamas, kad Evangelijos apreiškimas yra esminis pažinimo komponentas, Melanchthonas jo nepriešino su gamtos mokslų pažinimu ir gamtos mokslus laikė svarbiu pažinimo komponentu, taip kovodamas su epikūrinu materializmu, iš vienos pusės, ir stoikų fatalizmu, iš kitos. Gamta Melanchthonui buvo apreiškimo racionalumo (*rationalitas*) įrodymas.

Reikia turėti galvoje, kad ne tik Lutheris, bet ir Melanchthonas eliminavo Aristotelio metafiziką (12 Aristotelio *Metafizikos* knygu, kuriose Aristotelis aiškina savo doktriną apie pirmąjį judintoją) iš savo akademinio *curriculum*. Bet Lutherio teologija apskritai eliminavo filosofiją kaip savo pasaulėžiūros pamatą ir padarė skirtį tarp apreiškimo ir įstatymo, o Melanchthonas priimdamas šią skirtį stengėsi pagrįsti ryšius tarp teologijos ir filosofijos. Melanchthono požiūriu, žmogaus protas per filosofiją ir natūrfilosofiją Dievą pažinti gali esmingiau nei per scholastiką. Bet kadangi toks pažinimas nėra susijęs su žmogaus išganymo principais, jis turi būti papildytas apreiškimo žiniomis.

Save laikydamas aristotelininku, Melanchthonas Aristotelium rėmėsi selektyviai. Melanchthonas nekommentavo Aristotelio metafizikos, bet gausiai rėmėsi visomis kitomis jo disciplinomis: gamtos mokslo, antropologijos, etikos, dialektikos.¹⁰ Jis nesidomėjo ontologine Aristotelio koncepcija ir ontologinės aristotelizmo dimensijos argumentus pakeitė teologine interpretacija. Melanchthonas seka Aristotelium teigdamas, kad egzistuoja pirminis, amžinas ir statiškas judintojas, architektūrinis pasaulio protas. *Ratio naturalis* šitą principą supranta ir pripažįsta, bet negali suprasti, kokiū būdu ir kaip atsirado pasaulis. Čia Melanchthonas perkuria Aristotelio koncepciją, kuri nebuvo susijusi su sukūrimo idėja, bet sprendė judėjimo ir sąstingio klausimą. Melanchthonui klausimas apie pirmąjį judintoją yra pasaulio

pradžios klausimas. Jo požiūriu, judesys nėra esminis gamtos ontologinis principas, sukeltas priežasties. Judesys yra inherentiška to, kas yra judinama, savybė ir nesibaigia nejudėjimu. Jis tęsiasi tiek, kiek yra sukliamas savo inherentiškumo. Visų judesių ryšys yra sukeltas Dievo, kaip pirmos priežasties, kaip jo architektūrinio proto (*mens architectatrix*). Tad Melanchthonui nesvarbi Aristotelio ontologija, kuri yra esminė suvokiant pastarojo gamtos supratimą. Aristoteliumi priežastingumas reiškia baigtinumo refleksiją. Kiekviena būtis, kad būtų, privalo turėti savo priežastį. Tačiau Melanchthonas ontologine priežastingumo dimensija nesidomi. Jis pirmąją priežastį sutapatina su krikščioniškąja Dievo idėja.¹¹

Aristotelio ir Melanchthono mintis prasilenkia interpretuojant teleologiją. Melanchthonui teleologija nėra inherentiška gamtai kaip imanentinė jos determinacijos priežastis. „Architektūrinis protas mąsto apie galutines paskirtis ir taip patys daiktai pasiekia tam tikras paskirtis.“¹² Šie aspektai liudija, kad Melanchthonas, kaip ir Augustinas, pasaulio generaciją interpretuoja christianizuoto Platono veikale *Timajus* pateikto mito apie sukūrimą, priemonėmis. Augustinas Platono idėjas identifikavo kai Dievo intencijas (mintis) kuriant pasaulį. Taip Platono natūrfilosofija buvo transformuota į krikščioniškąją natūrteologiją. Melanchthonas sukritikavo Aristotelio principų doktriną, nes ji supranta formą kaip principą, inherentišką tik materijai, o Platonas realizuoja idėją apie pasaulio mašiną dieviškajame prote. Kaip architektas, kuris pirmą įsivaizduoja tai, ką jis nori nupiešti, taip Dievas pirmą įsivaizdavo savo prote visą pasaulio sandarą.¹³ Šie ir kiti Melanchthono mąstysenos aspektai liudija, kad kai kuriuos Melanchthono pasaulėžiūros aspektus paaiškina ne tik aristotelizmo, bet ir neoplatonizmo tradicija.¹⁴ Ankstyvųjų naujųjų laikų

8 BRUCKER, Johann Jacob. *Historia critica philosophiae a tempore resuscitatarum in occidente literarum ad nostra tempora*. Lipsiae, 1743, t. 4, p. 102–116.

9 „Tenenda est igitur physica aliqua definitio, congruens naturali iudicio et demonstrationibus. Talis est haec Platonica: Deus est mens aeterna, causa boni in natura. Hanc definitionem sciamus p̄fysicam esse, quae etsi multa complectitur, adfirmat enim, Deum non esse corpus, sed mentem aeternam, immensae potentiae, sapientiae, bonitatis, veracem, iustam, et conditricem bonarum rerum, tamen tenuior est, quam definitio Ecclesiae necessaria, in qua Deus patefecit tres Personas, et arcanam voluntatem de colligenda Ecclesia aeterna, et de remissione peccatorum“. In MELANCHTHON, Phillip. *Philipi Melanchthonis Opera Quae Supersunt Omnia*. Hallis Saxonum, 1834–1860, vol. 13, col. 199.

10 Ibidem, p. 6.

11 „Ex hac regula Physici erudite ratiocinantur, unum esse Deum, mentem aeternam, immensae potentiae, causam universam naturae, ac boni natura...“ In MELANCHTHON, Phillip. *Philipi Melanchthonis Opera Quae Supersunt Omnia*. Hallis Saxonum, 1834–1860, vol. 13, col. 682.

12 „Ergo mens ordinans cogitavit fines, et res ipsae appetunt certos fines“. Ibidem, col. 346.

13 FRANK, Günter. Melanchthon and the Tradition of Neoplatonism. In *Religious Confessions and the Sciences in the Sixteenth Century*. Leiden; Boston; Köln, 2001, p. 3–18, p. 9.

14 Neoplatonizmo tradicijos įtaka pastebima Melanchthono Dievo veiklos, pasaulio sukūrimo ir žmogaus sielos nemirtingumo aiškinime. Filosofijos istoriografijoje nėra vienodos nuomonės, kokių kelių neoplatonizmo tradicija galėjo turėti

teologijos ir natūrfilosofijos minties istoriją Platono mintis veikė ne taip tiesiogiai kaip Aristotelio, bet esmingai. Reformacijos teologija čia ne išimtis, ypač jos filosofiniai ir natūrfilosofiniai aspektai.

Be abejo, Melanchthonas atmetė visą platonškąją tradiciją kaip teologas. Aiškindamas sukūrimo mitą Platono veikale *Timajas* jis siekė paneigti jo klaidas ir skaitytojui įrodyti krikščioniškąją sukūrimo ir apreiškimo doktriną. Vis dėlto, kaip filosofas, Melanchthonas rėmėsi arisotelinės ir platoniškosios natūrfilosofijos sampyna. Aiškindamas skirtumus tarp filosofinės ir krikščioniškosios Dievo sampratos, Melanchthonas pabrėžia du skirtumus. Pirma, pagonys negali suvokti tikrosios Dievo esmės. Filosofai aprašo Dievo savybes, atributus. Bet kalbėdamas apie Dievo supratimą iš apreiškimo perspektyvos Melanchthonas vartoja *essentia Dei* sąvoką. Būtent šitos *essentia* nesuvokia pagonys. Tik iš apreiškimo perspektyvos galima suvokti dieviškąją Trejybę. Antras skirtumas – dieviškosios valios suvokimas. Pagonys neturėjo išganymo supratimo. Tai lėmė, kad jie negali pažinti ir Dievo sūnaus kaip mediatoriaus.

Platoniškai Melanchthono Dievo idėjai yra svarbūs du esminiai aspektai: sukūrimo idėja yra teologinė Dievo filosofinės idėjos pusė. Dievas norėjo būti žinomas ir pažįstamas. Sukurdamas savo tvariniams jis perteikė savo geriausias savybes: išmintį, teisingumą, džiaugsmą ir laisvą valią. Ši Melanchthono idėja atitinka neoplatoniškąją aiškinimą apie esminį dieviškojo ir žmogiškoji proto panašumą. Savo protu žmogiškieji kūriniai dalyvauja dieviškajame prote. Melanchthonui filosofinė Dievo idėja yra vienas iš natūralių žmogaus sugebėjimų (*notitiae naturales*). Per natūraliuosius sugebėjimus žmogaus protas dalyvauja dieviškajame prote.

Skirtingai nei Lutherio, Melanchthono pasaulėžiūra tiek filosofiniu, tiek teologiniu požiūriu gali būti apibūdinta kaip metafizinis optimizmas. Jį skatino Melanchthono idėja apie bendrą priežastingumo ryšį, kuris paaiškina gamtą ir gali būti suvokiamas žmogiškuoju protu, mokymas apie pasaulio mašiną (*machina mundi, universa machina*), kuri buvo sukurta ir kurią valdo aukščiausias protas, pasaulį sukūręs pagal matematinius-geometrinius principus, suvokiamus žmogiškuoju protu. Taip pat teologinio antropocentrizmo idėjos, teigiančios, jog gamta yra sukurta žmogaus reikmėms ir naudai.

Šalia išganymo idėjos, esminės visiems Reformacijos teologams, Melanchthonas iš kitų Reformacijos teologų išsiskyrė tuo, jog pripažino pasaulio racionalumą ir suvokiamumą. Sekdamas Augustinu, Melanchthonas gamtą aiškino kaip Dievo apsireiškimo veidrodį. Ši optimistinė metafizika vėliau buvo būdinga Kopernikui, Galilėjui, Baconui ir kai kuriems Apšvietos mąstytojams. Melanchthonas šią tradiciją įvedė į protestantiškąją teologiją. *Notiones communes* ir *lumen naturale* idėjos

padarė esmingą įtaką ir Apšvietos idėjoms, kurios plėtojosi Karaliaučiaus universitete Donelaičio studijų metais.¹⁵

Donelaičio pažiūras turėjo veikti ne tik liuteroniškoje edukacijoje įtvirtintas melanchtonizmas, bet ir pietizmo ir konservatyviojo liuteronizmo ideologinė kova, išsiplėtojusi Karaliaučiaus universitete jo studijų laikotarpiu. Dauguma Donelaičio tyrinėtojų laikosi nuomonės, jog poetas neišvengė moderniai pietistiškai nusiteikusių Karaliaučiaus universiteto profesorių pasaulėžiūrinės įtakos.¹⁶ Pietistinės pakraipos Karaliaučiaus profesoriai, pavyzdžiui, Franzas Albertas Schultzas bei Danielius Heinrichas Arnoldtas, buvo aristotelizmo ir melanchtoniškosios tradicijos optimizmo šalininkai.

Minėti profesoriai itin rėmėsi vokiečių Apšvietos filosofo, racionaliosios teologijos pagrindėjo Christiano Wolffo (1679–1754) mokymu. Schultzas naudojo pastarojo metodiką sistemingai pateikti aiškinamą materiją bei sukūrė savitą liuteronų teologijos, pietistų *praxis pietatis* akcentavimo ir Wolffo *cultura intellectus* sintezę. Suliedamas pagrindinį pietistų principą, kad teologija esanti *habitus practicus*, su Wolffo teiginiu, jog sistemingas metodiškas pažinimo atvėrimas skatina tiek teorinį-pažintinį, tiek praktiškai orientuotą visatos įsisavinimą, Schultzas sukūrė jam būdingą racionalųjį pietizmą.¹⁷

Schultzas pagilino jau Melanchthono skleistas intelektualinio optimizmo nuostatas, kurioms pritarė ir Arnoldtas, pastarasis pagal Wolffo metodą parašė ir 1732 m. Karaliaučiuje išleido vokiečių poezijos įvadą *Versuch einer systematischen Anleitung zur deutschen Poesie überhaupt*,¹⁸ su kuriuo Donelaitis greičiausiai buvo susipažinęs.¹⁹ Dogmatiką ir metafiziką Donelaičio studijų laikotarpiu (nuo 1736-ųjų iki

įtakos vokiečių humanistui. Bandyta įrodyti italų humanisto Marsilio Ficino įtaka buvo paneigta (Ficino parengė ir išleido Platono darbus Florencijoje (*Opera omnia*, 1484–1485), vėliau Venecijoje, 1491). Kai kurie Platono *Timaios* (šią veikalę išdėstyta Platono Dievo, pasaulio sukūrimo ir sielos samprata) fragmentai Viduramžiais buvo žinomi ir per Cicerono bei Plutarcho komentarus. G. Frankas parodė, kad Melanchthonas Platono darbus galėjo žinoti iš antros Bazelyje XVI a. parengtos Platono darbų laidos (*Platonis opera omnia*, 1534), kuri buvo parengta Melanchthono bičiulio, Bazelio humanisto Simono Grynaeus (1493–1541). Tarp išleistų darbų buvo ir Platono *Timajus* su graikiškais Grynaeus komentarais. Melanchthonas šią laidą savo bibliotekoje ne tik turėjo, bet ir buvo išmarginęs gausiomis pastabomis, kurios iki šiol nėra pakankamai ištyrinėtos. Apie tai plačiau žr. FRANK, Günter. Melanchthon

and the Tradition of Neoplatonism, p. 3–18.

15 Ibidem, p. 17.

16 DAUGIRDAS, Kęstutis. Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas Donelaičio studijų metais. Iš *Kristijono Donelaičio epochos kultūrinės inovacijos*. Klaipėda, 2013, p. 112–125.

17 FEHR, James Jakob. „*Ein wunderlicher nexus rerum*“: Aufklärung und Pietismus in Königsberg unter Franz Albert Schultz. Zürich; New York, 2005, p. 277f ir 37.

18 1741 m. Karaliaučiuje išleistas Arnoldto poezijos įvado perdirbinys pavadinimu „*Versuch einer, nach demonstrativer Lehrart entworfenen, Anleitung zur Poesie der Deutschen*“.

19 WALTER, E. Axel. Kristijono Donelaičio gyvenimo ir kūrybos kultūriniai kontekstai. Iš *Šimtus jau metus saulėlė tekejo ir leidosi*: parodos katalogas, 2014–2015. Vilnius, 2014, p. 16–25.

1740) Karaliaučiaus universitete dėstęs Johannas Davidas Kypke 1720 m. itin palankiai atsiliepė apie Aristotelio analitiką ir XVIII a. 4-ojo dešimtmečio pradžioje aristotelizmą derino su eklektika.²⁰

Įvertindamas XVIII a. vėlyvojo 4-ojo dešimtmečio Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakulteto intelektualiąją aplinką Kęstutis Daugirdas konstatavo, kad pietizmas, su kuriuo Donelaitis susipažino studijų metais, dėl savitos proto ir tikėjimo jungties bei teigiamo požiūrio į Wolffo filosofiją, skyrėsi nuo Halės pietizmo, kuris vienareikšmišką pirmumą teikė religiniams pamatams. Karaliaučiaus pietizmas išplėtojo mokymą apie „laikinosios gerovės“ savaiminę vertę. Ją grįsti teologiniais pamatais nebuvo būtina, tam tiesiog pakako visuomenės pritarimo, tad pasaulietiniai sugebėjimai visais atžvilgiais laikyti lygiai taip pat reikšmingais ir lavintiniais kaip ir religiniai. Skirtingai nei Halės universiteto pietistai, taip pat pietizmo priešininkas Karaliaučiuje Kvantas, Karaliaučiaus pietistai pasisakė už liuteronų teologijos, pietistų *praxis pietatis* akcentavimo bei Wolffo *cultura intellectus* sintezę, taip formuodami racionalųjį pietizmą, kurį su Wolffo filosofija siejo ne tik metodinė prieiga, bet ir savita proto bei tikėjimo santykio dėmė. Racionaliojo pietizmo apraiškų ir mokymo apie savaime vertingą laikinąją gerovę elementų gamlime aptikti tiek Donelaičio *Metuose*, tiek pasakėčiose.

Tad apibendrinant galima pasakyti, kad Donelaičio intelektinė tradicija ir pasaulėvaizdis plėtojasi aristotelizmo-melanchtonizmo ir racionalaus Karaliaučiaus pietizmo tradicijos kontekste. Gamtinė *Metų* poetikos pasaulėvaizdžio samprata pagrįsta aristotelizmo ir melanchtonizmo principais, etinis ir socialinis mokymas – racionalaus Karaliaučiaus pietizmo mokymu. Tai interpretacinis Donelaičio gamtos filosofijos horizontas. Poetinę gyvybę ši pasaulėvaizdžio sistema įgauna pasitelkus kasdienio kaimo gyvenimo buities ritmą. Gamta, klasikinės natūrfilosofijos principais remiantis, yra tikslingai sukurta žmogaus poreikiams. Tačiau naudojimasis šiomis reikmėmis yra nulemtas protestantiškosios etikos. Akivaizdi gamtos filosofijos tikslingumo išraiška Donelaičio *Metuose* yra valgymo ir maisto paradigma. Dievas pasaulį sukūrė žmogaus reikmėms. Kiaulės, žąsys ir visa virtinė *Metuose* vardijamų naminių gyvūnų yra mylimi ne dėl jų balso, pavyzdžiui, kaip lakštingalos, bet dėl paskirties būti suvartotiems. Naudojimasis šiomis reikmėmis yra nulemtas religinių protestantiškųjų, visų pirma – darbo – vertybių. Taip gamtos gėrybės tampa protestantizmo tradicijos suformuotų vertybių kodais – gero (dirbančio ir taip pašaukimą atliekančio) ir ydingo (Dievo kūriniją išnaudojančio, nekrikščioniško) gyvenimo rodikliais. Tvartas ir mėšlas yra teisumo, o ikrai ir rupūžės – nedorumo ženklai. Dorai gyvenantis žmogus valgo tik savo darbu uždirbtą maistą, naudoja žemės ūkio darbų produkciją, valgo savo išaugintas daržoves ir užaugintų naminių gyvulių mėsą. Nedorųjų ženklas – naudotis savo triūsu neužtarnautais vaisiais.²¹

Donelaičio *Metuose* atspindėta žmogaus samprata ir antropologinė refleksija yra veikiama klasikinės gamtos filosofijos ir protestantiškosios etikos paradigmu. Žmogaus veiklos principai yra pagrįsti optimistiniu racionalizmu. Raginimas veikti, dirbti, skubėti, gyventi dermėje su nuolat atsikartojančiu metų ritmu, protingai naudotis žemės teikiama nauda ir nesiskųsti, bet pačiam gerinti savo gyvenimo sąlygas, yra nuolat pasikartojantys *Metų* pamokymai. Vis dėlto tai, kas suteikia *Metams* ne paviršutiniškos protestantiškosios Apšvietos didaktikos, bet meninio kūrinio statusą, yra gamtos filosofijos kontekstas. *Metuose* fiksuojamuose žmogaus egzistencijos ir pasaulio likimo apmąstymuose akivaizdžiai pastebima nykimo, senėjimo, deklinacijos refleksija.

Senėjimo fiziologija buvo gana marginalinė graikų-romėnų natūrfilosofijos tema. Ja labiau susidomima arabų (Avicena) ir Viduramžių medicinoje.²² XVI a. Europoje šia tema pasirodė keletas veikalų, tačiau tik nuo XVII a. vidurio ji tapo viena iš dominuojančių gamtos filosofijoje.

Jau antikinėje teorijoje mąstymas apie senėjimą buvo spekuliatyviai siejamas su gamtos stebėjimu ir siejamas su mirimu ir mirtimi. Žymus yra Aristotelio senatvės palyginimas su žibaline (aliejine) lempa: liepsna užgęsta, kai baigiasi žibalas, sykiu išnykstant ir šilumai.²³ Galeno senatvės metafora yra kelias į mirtį. Senatvė ir senėjimas, remiantis antikinės filosofijos principais, iki pat XIX a. gamtos filosofijoje buvo apmąstomas kaip ankstesnių ypatybių deklinacija.

Specialioje literatūroje buvo daromos analogijos su augalų pasauliu. Sausumas, šaltumas, irimas buvo pagrindiniai šio proceso įvardijimai. Šios temos retorikoje buvo įtvirtintas analoginis mąstymas. Ypač jis akivaizdus aprašant nuvytimo, kaip sausėjimo pasekmės, rezultatą. Aristotelis ir Galenas pirmieji pateikė analogijas tarp augalų ir senėjimo fiziologijos. Nuoroda į susiraukšlėjusią, sausą žmogaus odą yra šios interpretacijos ženklai. Aristotelis net teigia, kad stambūs gyvūnai, dėl savo didelio kūno išdžiūsta lėčiau ir tai yra viena iš jų ilgesnio gyvenimo priežasčių. Taip ir žmonės, dirbantys sunkų fizinį darbą, greičiau sausėja ir dėl to greičiau

20 POZZO, Riccardo. Aristotelismus und Eklektik in Königsberg. In *Die Universität Königsberg in der Frühen Neuzeit*. Köln; Weimar; Wien, 2008, p. 181–183.

21 Plačiau apie tai žr. POCIŪTĖ, Dainora. Protestantiškoji žemdirbio etika Kristijono Donelaičio „*Metuose*“: maisto ir valgymo reikšmės ir vertės. *Metai*, 2014, nr. 12, p. 78–85.

22 SCHÄFER, Daniel. More than a Fading Flame.

The Physiology of Old Age between Speculative Analogy and Experimental Method. In *Blood, Sweat and Tears: the Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe*. Leiden; Boston, 2012, p. 241–242.

23 NIEBYL, P. H. Old Age, Fever, and the Lamp Metaphor. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1977, [vol.] 26, p. 351–368.

susensta. Iš analogijų su gamta išvestos ir šaltumo ypatybės siejamos su senatve. Seni žmonės gretinami su šalančiais kūnais. Ankstyvaisiais naujaisiais laikais išky-la posakis *Senex quasi seminex* (senas – pusiau miręs). Pasak Aristotelio, tos pačios rūšies gyvūnai šiltuose kraštuose gyvena ilgiau nei šaltuose (*Problemata* 874b33). Aristotelis taip pat pabrėžia oro ir vėjo ypatybių trūkumą ir dėl to prasidedantį drė-gnos materijos puvimo procesą, sukeltą žilumą (*Historia animalium* 5(18a8-18)).

Gyvybės susiejimas su šiluma buvo bazinis senosios fiziologijos požiūris, anot kurio, žmogus gimdamas įgauna tam tikrą kiekį vidinės šilumos (*thermon emphu-ton, calor innatus*), kuri nuolatos mažėja. Dėl to senatvė, natūralaus fiziologinio ciklo pabaiga, apie du tūkstančius metų sieta su šalčiu (ir sausumu). Buvo svarbi ir analogija tarp metų laikų ir gyvenimo tarpsnių. Pavasaris sietas su gimimu ir vaikyste, senatvė su žiema. Klasikinės natūrfilosofijos principais žvelgiant, nėra prasmės abejoti tuo, ar Liudvikas Rėza tinkama tvarka susiejo atskiras Donelai-čio ciklo dalis, pradėdamas pavasariu ir baigdamas žiema. Deklinacija yra akivaizdi gamtos ir žmogaus gyvenimo ciklo ypatybė.

Donelaitis *Metuose* vaizduoja ne tik keturių metų laikų gamtos ciklą, bet ir ap-mąsto žmogaus gyvenimo etapus: *Metuose* komentuojamas žmogaus gyvenimo kelias nuo kūdikystės iki senatvės („senystės“), akcentuojant senėjimo fiziologi-jos principus. Apibendrinantis šiuos apmąstymus personažas yra Pričkus. Pagal galeninės gamtos filosofijos principus, jo samprotavimus apie kūdikystę randame „Pavasario linksmybėse“. Vaikystės šilumo, gyvybiškumo, judrumo, įvaizdį susti-prina atitinkamai pasitelkta gyvsidabrio analogija:

*Rods, – tarè Pričkus – jauns žmogus durnai dūkinėdams
Nei sidabras gyvs stikle sau iškadą padaro.
Juk ir mes visi, glūpi dar būdami snargliai,
Daug visokių niekniekių glūpų prasimanėm.
Mes, vaikai, ant ūlyčių krūvom susibėgę,
Lošom ir durnus štukus kaip kūdikiai taisėm.* (PL 294–300)

„Rudens gėrybėse“, gamtos vytimo cikle, Pričkus jau apmąsto senatvę, kurią analogiškai gretina su savo pasenusiu žilu kuinu:

*Ogi dabar žilam visi jau juokiasi bloznui;
Pons taipo, kaip būrs, šaltyšių niekina seną.
Aš daug syk, pažėbodams sau nuplikusį kuiną
Ir karčius žilus ant sprando jo pamatydams,
Su dūsavimais išvystu savo senystę.* (RG 515–522)

Šis *Metų* fragmentas iškalbingai liudija apie klasikinę (antikinę) Donelaičio mąstymo struktūrą: Pričkaus „aristotelišką“ mąstymą apie senatvę, kaip buvusių ypatybių sunykimą, dar labiau pabrėžia ir sustiprina Enskio pritarimas apie visus nelyg mėnulio delčia sudylančius daiktus. Enskys čia pateikia itin puikų ir „aštrų“ – dylančio peilio („stungio“) – pavyzdį ir jo išraiškingumą dar sustiprina dailės vaizdiniu („molioriaus“ ranka moliaivota) – giltine bei šalčiu:

*Ak, – tarė jam Enskys, ištraukęs didelį peilį, –
Mans brolau širdings, kam spardais taip susiraukęs?
Juk ir man taip jau, kaip ir tau, visai pasidarė.
Štai briedkriaunis šis, ant šalto preikalo kaltas,
Rodos, tikt žiūrėk, jau nei išdilusį delčia
Ar kaip baisiai koks nukumpęs vanago snapas.
Kad aš tai pamatau, tuojaus man giltinė rodos,
Kaip ją molioriaus ranka moliavodama rašo,
Ir su jos dalgiu kumpu nugandina svietą.
Ak brolau! Šio stungio, šio nudilusio stungio
Aš taipo gailiuos, kad kartais verkt nesiliauju [...] (RG 535–542)*

Originaliai pasitelkdamas buitinę ir nuostabiai iškalbingą gyvenimo kaip dylančio peilio paralelę, Donelaitis užbaigia opozicinę šilumos–judrumo–jaunystės bei šalčio–sąstingio–senatvės paradigmą.

Kūdikystė ir vaikystė tiesiogiai siejama su pavasariu ir vasara („Žinom juk, kaip vaikesčiai savo vasarą švenčia“, PL 308), emociškai – su nerūpestingumu ir „durnumu“, o branda ir senatvė – su rudeniu ir žiema, atitinkamai – su išmintimi, vargais ir ašaromis. Šis ciklas nuo kūdikystės iki brandos, kaip ir gamtoje, yra greitas. Anot sodrios Pričkaus įžvalgos, žirgeliai ir lėlės, su kuriomis vaikystėj žaista, netikėtai pavirsta „į šūdą“:

*O vei! Kaip kiek išminties užaugdami gavom,
Ir darbeliai su vargeliais jau prasidėjo;
Štai tuo žirgai su lėlėmis į šūdą pavirto. (PL 351–353)*

Šis lemtingas ir spartus žmogaus fiziologinio ciklo procesas nemalonus, o greitas naujų „lėlių“ gimimas, anot Pričkaus, net koptus:

*Mislyk tikt! kocktu dūšelei čia pasidaro.
Ypačiai kad po tam jau gyvos randasi lėlės
Ir nenaudėlės dėl niekų kvaršina galvas.
Juk žinai, kaip yr, kad pulks lėlių pasidaro. (PL 359–362)*

EGZISTENCIJA: TARP „VISLAB“ IR „NIEKO“. JUOKO IR VERKSMO PARADIGMOS

Klasikinė aristotelinė gamtos filosofijos tradicija nuolatinį kismą ir transformaciją laikė esmine fizikinio pasaulio ir gamtos savybe. Gamtos kitimas, greitas žmogaus gyvenimo vyksmas, gimimo ir mirties nuolatinis pulsavimas yra svarbus žmogiškųjų jausmų ir išgyvenimų šaltinis klasikiniame mene. Rytas–vakaras, vaikystė–senatvė, pavasaris–ruduo yra iliustracinės šio nuolatinio kitimo ikonos. Vokiškame savo eilėraštyje „O greit slenką laikai, jūs valandos sparnuotos“ („Ihr Schatten schneller Zeit, ihr leicht beschwingten Stunden!“) šiam kitimui iliustruoti Donelaitis naudoja iš graikų gamtos filosofijos atėjusios viso (*Alles*) ir nieko (*Nichts*) priešpriešos principą, kuris buvo plėtotas ir Johanno Wolfgango Goethe's poezijoje.²⁴

Pasitelkdamas „viso“ ir „nieko“ priešpriešą, Donelaitis kontempliuoja antikinį pasaulio principą apie nenutrūkstama esaties kitimą:

Ihr Schatten schneller Zeit, ihr leicht beschwingten Stunden!

Du zwanzig Jahr hindurch empfunder Augenblick,

Dein Nichts is schon dahin, dein Alles is verschwunden:

Die Liebe ruft umsonst was sie geliebt, zurueck.

(K. Donelaitis „Ihr Schatten schneller Zeit, ihr leicht beschwingten Stunden!“)

O greit slenką laikai, jūs valandos sparnuotos!

Štai, dvidešimtmeti, akimirka tapai!

Jau tavo Niekas ten ir Viskas myrio plotuos, –

Jau veltui meilė šauks sugrįžt, ką mylėjai. (Vertė Jonas Graičiūnas)

„Viso“ ir „nieko“ opozicija yra itin svarbi ne tik šio vokiškojo eilėraščio, bet ir *Metų* filosofinės minties ašis. *Metų* lietuviškame žodyne lietuviškai ji reprezentuojama kaip *vislab/niekas* opozicija. Jau „Pavasario linksmybių“ pradžioje ši priešara pabrėžtinai išryškinama (sniego pavirtimas į nieką ir viso, kas gamtoje gyvena, prisikėlimas).

Jau saulelė vėl atkopardama budino svietą

Ir žiemos šaltos trūsus pargraudama juokės.

Šalčių pramonės su ledais sugaišti pagavo,

*Ir putodams sniegs visur į **nieką** pavirto.*

[...]

Vislab, kas rudens bjaurybėj numirė verkdams,

Vislab, kas ežere gyvendams peržiemavojo

Ar su savo keru per žiemą buvo miegojęs,

Vislab tuo pulkais išlindo vasarą sveikyt. (PL 1–12)

Šie gamtos ir fizinio pasaulio poliai, iliustruojantys Aristotelio išskirtą esminę fizinio pasaulio ypatybę kitimą, *Metuose* yra itin išraiškiai reprezentuojami. Bet aristoteliškoji gamtos filosofija ir čia apvelkama providenciniu ir racionali melanchtonizmo rūbu. „Viso“ ir „nieko“ principas pasaulyje yra ne beprasmiškas ir atsitiktinis, bet tikslingas ir providencialus, jis veikia kaip Dievo Tėvo numatyta tvarka:

Vislab bus niekai, ką veiksime argi pradėsime,

Kad žėgnojanti rankelė tavo negelbės. (ŽR 671–672)

Pritardamas Aristoteliui, jog visuotinis kismas, judėjimas yra pagrindinis gamtos ir fizinio pasaulio principas, savo vokiškame eilėraštyje Donelaitis kritiškai įvertino pernelyg didelį gaudulį, ar net melancholiją ir pesimizmą, kurį kelia šis gamtos principas.

Und wie? Soll nur ein Mensch allein sein Unglueck zaehlen,

und ohne Muth und Trost auf seinem Posten stehn?

O nein, ihm ist die Welt sum Paradies gegeben

Und nicht, wie Heraklit, nur Traenen drin zu seh'n.

Argi žmogus vien tur apverkt skriaudas patirtas

Ir be drąsos, vilties tik dirbti amžinai?

O ne! Pasaulis jam būt rojumi paskirtas

Bet ne, kaip Heraklitui, vis ašarot liūdnei. (Vertė Jonas Graičiūnas)

Kraštutiniai pasaulio kitimo refleksijos poliai – juokas ir verksmas. Abu juos Europos kultūros istorijoje reprezentavo Antikos filosofai Demokritas ir Herakleitas. „Demokrito juokas“ ir „Herakleito verksmas“ XVI–XVIII a. Europos mene buvo tapusi emblemine ikona jau ankstyvojo Baroko mene. Ikonografiniu pavidalu bene anksčiausiai ją iškalbingai reprezentuoja olandų Baroko dailės klasiko Jacobo de Gheino II (1569–1629) drobė – natiurmortas „Vanitas“ (1603).²⁵ Vienoje pasaulio

24 DILYTĖ, Dalia. *Kristijonas Donelaitis ir Antika*, p. 21–36.

25 Paveikslas saugomas Niujorko Metropoliteno

meno muziejuje, žr.: <<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/436485?rpp=30&pg=1&ft=vanitas&pos=1>>.

ir žmogaus gyvenimo kitimą reprezentuojančios kaukolės pusėje stovi besijuokiantis Demokritas, kitoje – liūdintis Herakleitas.

Kaip pasaulio kitimo nulemta juoko ir verksmo prieštara sprendžiama *Metuose*? Juoko (džiaugsmo) ir verksmo (liūdesio) paradigma Donelaičio *Metuose* itin svarbi. Veiksmažodis „verkti“ *Metuose* randamas net 30 kartų (dar 2 kartus „verkšlenti“), o veiksmažodis „juoktis“ – net 35 kartus.²⁶ Žinant, jog poemoje verzybės išdėstomos pagal vertikaliją, nesunku pastebėti, kad juokiasi tie, kas yra idealiojo pasaulio poliaus reprezentantai – tai yra aukštai danguje esantys objektai, visų pirma – paukščiai ir saulė:

*Ant! Paukšteliai po dangum, pulkais susilėkę,
Linksmas ir sumišai visur skraidydami juokias.*

*Jau saulelė vėl atkopardama budino svieta
Ir žiemos šaltos triūsus pargriaudama juokės.* (PL 2)

Verksmą reprezentuoja apačia, žemė: „Žemė su visais pašaliais įmursi verkia“ (RG 12). Principas, jog juokiasi (džiaugiasi) idealusis viršus (saulė, paukščiai), o verkia ydingoji apačia (žemė) veikia ir žmonių pasaulyje. Būrai, pagrindiniai žemiško kasdienio vargingo gyvenimo pavyzdžiai, dažnokai skundžiasi ir verkia. Tai natūralu, jų gyvenimas sunkus, jie priklauso žemiškajam poliui. Tačiau perdėtas verksmas *Metuose* vertinamas kritiškai ir ironiškai. Gerai žinomas pajuokiantis *Metų* pasakojimas apie nepaliojamą būrų verksmą, Donelaičio žodžiais, „nesvietišką kaukimą“, dėl amtsstroto mirties:

*Žinot juk, kaip mes, per daug raudodami bėdžiai,
Ak, žėlėk Dieve! Baisingą sukatą gavom,
O daugums, užkimęs jau, kalbėt negalėjo.
Ogi dabar, kad vėl iš naujo verkt nesiliausim
Ir ilgiaus nesvietiškai vaitodami kauksim,
Tur mūs akys iškirmyt ir kūns nusidovyt.* (ŽR 504–509)

„Vasaros rūpesčiuose“ Pričkus dar griežtesnis – „zaunijimą“ ir „raudojantį kaukimą“ jis vadina visiškai netikisium žmonių būdu:

*Stui, – tarė Pričkus, – jau ben sykį paliaukite zaunyt
Ir ben gėdėkitės tokio netikisio būdo.
Kas jau bus iš jūs, kad vis raudodami kauksit;
O paskui, akli bei proto viso netekę,
Nei vaikus augyt, nei darbus dirbt negalėsit.* (VD 242–246)

Atrodo, kad Donelaitis verksmą supranta kaip natūralų vargingo ir nuodėminogo žmogaus likimo palydovą, kviesdamas tramdytis. Tačiau vargu ar galėtume teigti, kad Donelaičiui artimesnis Demokrito juokas nei Herakleito ašaros dėl pasaulio kaitos, kaip galėtų pasirodyti skaitant vokiškąjį Donelaičio eilėrašį, kuris, anot D. Dilytės, tarsi seka Senekos raginimu: *Turime taip nusistatyti, kad visos minios ydos mums atrodytų ne nekęstinos, bet juokingos. Verčiau mėgdžiokime Demokritą, negu Herakleitą. Pastarasis išėjęs iš namų verkdamo, o anas – juokdavosi. Pastarajam visa, ką veikiame, atrodė pasigailėtina, o anam – paika.*

Juoko – idealaus pasaulio atributo – Donelaitis nelaiko tinkama būriškosios kasdienybės elgsenos norma. Kritikuodamas pernelyg didelį verksmingumą, žemiškojo gyvenimo tiesiogiai nesieja su dieviškąjį polių ženklinančiu juoku. Paikas būrų juokas net pykdo: „*Kam juokies, žiopoly, girdėdams mandagų žodį?*“ (VD 266).

Juoktis, ignoruojant egzistencijos vargą, taip pat kvaila, kaip ir „kaukti“:

*Tūls, kruopas nedarytas ir vos pasukas ėsdams,
Po vargų našta kasdien vaitoja pakumpęs,
O dar ir toksai utėlius juokiasi Dievui!* (ŽR 158–160)

Donelaičio *Metų* pasaulėvaizdis nėra vienalytis, jis jungia klasikinės gamtos filosofijos principus su teologiniais ir vertybiniais protestantiškosios krikščionybės aspektais. Lietuviškojo epo autorius laikosi klasikinės aristoteliškosios laiko ir gamtos santykio sampratos: gamta kinta, ritmiškai juda, ji yra metafizinės statikos priešingybė. Pasaulis yra cikliškame ir ritmingai judančiame laike, bet jis turi neišvengiamą pabaigą, kurią Donelaitis reflektuoja kaip tradicinės liuteroniškos pasaulėvokos atstovas: „*Matom juk kasdien, kaip jau visur karaliaudams / Velnias vis baisiaus piktųjų suvelia kudlą*“ (RG 867–868).

XVIII a. viduryje apmąstydamas tradicinę, Antikos gamtos filosofijos išryškintą ir Europos naujųjų laikų mene įtvirtintą opoziciją apie nuolatinį pasaulio kitimą, Donelaitis siūlo harmonijos ir racionalaus apmąstymo kelią, taip atitrūkdamas nuo jį dar veikiančios Baroko tradicijos dramtizmo. Paralelinis verksmo ir juoko paradigmos punktyras Donelaičio kūryboje yra vargo ir džiaugsmo principas. Galima pritarti Vaido Šeferio pastebėjimui, jog „Donelaičio poetiniame pasaulyje vargus ir džiaugsmą sieja dialektinis santykis: jie abu prasmingi tik tada, kai atsveria vienas kitą, ir netenka prasmės, jei kuris jų išnyksta“.²⁷ Žmogus nėra idealaus amžinybės polio, kuriame tarpsta juokas, atstovas, jo gyvenimo normas nulemia neišvengimo

26 Duomenys pagal: KABELKA, Jonas. *Kristijono Donelaičio raštų leksika*. Vilnius, 1964.

27 ŠEFERIS, Vaidas. *Kristijono Donelaičio „Metų“ rišlumas*, p. 93.

pasaulio ir gamtos kitimo ir dieviškosios amžinybės santykis. Nors „nesvietiškas kaukimas“ mirties ir kitimo akivaizdoje yra neorus, demokritiškas pasaulio tvarką ir providencijos išjuokimas yra paikas ir „glūpas“ „žioplių“ įprotis.

Išvados

Donelaičio *Metai*, XVIII a. viduryje sukurtas keturių dalių poetinis epas, yra klasikinė „metų laikų“ vaizdavimo tradicijos pagrindu sukurta poema, kurioje atsispindi aristoteliškosios gamtos filosofijos principai. Donelaičio gamtos ir pasaulio sampratą veikė ir tradicinėje liuteronų edukacinėje sistemoje įtvirtinti melanchtonizmo principai, derinę aristotelinius gamtos dėsnius su krikščioniškosios filosofijos tiesomis, taip pat XVIII a. Karaliaučiaus universitete išplitusios pietizmo ir racionaliosios teologijos tendencijos. *Metai* yra poetinė XVIII a. gamtos filosofijos variacija, parašyta ne filosofine kalba, bet unikalia poetine sistema, fiksuojančia lietuvių kaimo kasdienybės tėkmę įvairiu metų laiku. Pagrindinė *Metuose* ryškėjanti gamtos filosofijos ir žmogaus prigimties refleksija yra susijusi su klasikine nuolatinio pasaulio ir gamtos kitimo, žmogaus senėjimo idėja. Donelaičio poetinėje vaizduotėje ši refleksija iliustruojama klasikinėmis opozicinėmis „viso“ ir „nieko“ kategorijomis. Kraštutinės filosofinės žmogaus, stebinčio nuolatinį gyvenimo kismą, reakcijos yra juokas ir verksmas. Klasikinėje kultūroje šias dvi santykio su pasauliu formas reprezentuoja Demokrito ir Herakleito ikonos. Donelaičio *Metuose* juoko ir verksmo paradigmos žymi kraštutinius dangaus ir žemės polius. Nors būrų gyvenimas priklauso žemiškojo poliaus paradigmai ir jiems įprasta skųstis ir verkti, *Metuose* krikščionims siūloma saikingos etikos laikysena, kritikuojant tiek perdėtą verksmą, tiek kvailą juoką.

Literatūra

1. BRUCKER, Johann Jacob. *Historia critica philosophiae a tempore resuscitarum in occidente literarum ad nostra tempora*. Lipsiae: Bern[hard] Christoph Breitkopf, 1743. T. 4.
2. DAUGIRDAS, Kęstutis. Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas Donelaičio studijų metais. Iš *Kristijono Donelaičio epochos kultūrinės inovacijos = Cultural Innovations of the Epoch of Kristijonas Donelaitis*. Klaipėda, 2013, p. 112–125. (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, XXVI).
3. DILYTĖ, Dalia. *Kristijonas Donelaitis ir Antika*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
4. FEHR, James Jakob. „*Ein wunderlicher nexus rerum*“: Aufklärung und Pietismus in Königsberg unter Franz Albert Schultz. Zürich; New York, 2005.
5. FRANK, Günter. Melanchthon and the Tradition of Neoplatonism. In *Religious Confessions and the Sciences in the Sixteenth Century*. Edited by Jürgen Helm & Annette Winkelmann. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001.

6. KABELKA, Jonas. *Kristijono Donelaičio raštų leksi-ka*. Vilnius: Mintis, 1964.
7. KUSUKAWA, Saischico. *The Transformation of Natural Philosophy: The Case of Philip Melancthon*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. (Ideas in Context, 34).
8. MELANCHTHON, Phillip. *Philipi Melanchthonis Opera Quae Supersunt Omnia*. Edited by Gottlieb Bretschneider, Heinrich Ernst Bindseil. Hallis Saxonum: Schwertschke, 1834–1860. (Corpus Reformatorum I, Vol. 1–28).
9. NIEBYL, P. H. Old Age, Fever, and the Lamp Metaphor. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1977, [vol.] 26, p. 351–368.
10. POCIŪTĖ, Dainora. Protestantiškoji žemdirbio etika Kristijono Donelaičio „Metuose“: maisto ir valgymo reikšmės ir vertės. *Metai*, 2014, nr. 12, p. 78–85.
11. POZZO, Riccardo. Aristotelismus und Eklektik in Königsberg. In *Die Universität Königsberg in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von H. Marti, M. Komorowski unter Mitarbeit von K. Marti-Weissenbach. Köln; Weimar; Wien, 2008.
12. SALATOWSKY, Sascha. *De Anima: Die Rezep-tion der aristotelischen Psychologie im 16. und 17. Jahrhundert*. Amsterdam; Philadelphia: B. R. Grüner, 2006.
13. SCHÄFER, Daniel. More than a Fading Flame. The Physiology of Old Age Between Speculative Analogy and Experimental Method. In *Blood, Sweat and Tears: the Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe*. Leiden; Boston: Brill, 2012, p. 241–266.
14. ŠEFERIS, Vaidas. *Kristijono Donelaičio „Metų“ rišlumas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014.
15. *The Cambridge History of Science*. Vol. 3: Early Modern Science. Edited by Katharine Park and Lorraine Daston. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
16. WALTER, E. Axel. Kristijono Donelaičio gyvenimo ir kūrybos kultūriniai kontekstai. Iš *Šimtų jau metus saulelė tekėjo ir leidos*. Parodos katalogas, 2014–2015. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, p. 16–25.

THE WORLD IN MOTION IN “THE SEASONS” BY KRISTIJonas
DONELAITIS: THE CONTEXT OF ANTIQUE AND
PROTESTANT PHILOSOPHY OF NATURE

Dainora Pociūtė

Summary

In the article the famous poem “The Seasons” written in Prussia by the Lithuanian poet Kristijonas Donelaitis (1714 01 01 – 1780 02 18) is considered as a poem based on the classical tradition of the description of the seasons. In this most famous work of the Lithuanian literature one can note the principles of Aristotelian philosophy of nature. The Lutheran educational system to which Donelaitis belongs, was also to a large extent influenced by the teaching of Melanchthon who was Aristotelian. Melanchthon considered the nature studies as one of the main subjects while his aristotelism was modified according to the teaching of Christian philosophy and contained a strong element of providential optimism as well as other Protestant values. The Aristotelian and Melanchthonian philosophy of nature is the background of Donelaitis’ reflection on nature. Nevertheless,

the imagery of Donelaitis' philosophy of nature is based not on pure philosophical categories but on the observations of the daily life of Lithuanian countryside in East Prussia. Such topics as a permanent motion of the world, the sudden change from "the all" to "the nothing", the declination of life are the dominating tendencies of the reflection on nature in "The Seasons" by Donelaitis. Anyway, the Lithuanian poet does not suggest that the radical human responses to nature's instability (i. g. weeping of Heraclitus or the laughing of Democritus) are proper to the pious and modest Christian life.

Įteikta 2015 m. sausio 16 d.

Priimta 2015 m. kovo 10 d.